

گفتمان

از سه منظر

زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی

عبدالحسین کلانتری

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

جامعه‌شناسان

سرشناسه: کلانتری، عبدالحسین، ۱۳۵۶
عنوان و نام‌پدیدآور: گفت‌مان از سه منظر زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی
مؤلف: عبدالحسین کلانتری

مشخصات نشر: جامعه‌شناسان،
مشخصات ظاهری: ۱۷۶
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۳-۰۵۴-۶

وضعیت فهرست نویسی: فیا
موضوع: گفت‌مان

رده بندی کنگره: ۳۰۲/۵۷۱۳۹۰
رده بندی دیویی: ۴۰۱/۴۱
شماره کتابخانه: ۲۲۶۴۱۹۱

جامعه‌شناسان

گفت‌مان از سه منظر زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی
تألیف: عبدالحسین کلانتری

چاپ اول: ۱۳۹۱ تهران/ تعداد ۱۰۰۰ نسخه
قیمت: ۵۰۰۰ تومان/ چاپ و صحافی: نما
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۳-۰۵۴-۶

حروفچینی، نمونه‌خوانی و صفحه‌آرایی: جامعه‌شناسان
ویراستاری: گروه ویراستاری انتشارات جامعه‌شناسان
ناظر چاپ: سعید اسلامی
همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فروشگاه و نمایشگاه مرکزی:

تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب اصلی
دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده، همکف، پلاک ۳۳۳
فروشگاه جامعه‌شناسان - تلفن: ۶۶۰۰۰۵۱

این اثر، مشمول قانون حمایت مولفان و مصنفان و هنرمندان مصوب
۱۳۴۸ است، هر کس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف
(نشر) نشر یا پخش یا عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

WWW.JAMEESHENASAN.COM
Email: Sociologists15@gmail.com

فهرست مطالب

پیش‌گفتار فرایند تاریخی گفتمان و تحلیل گفتمانی.....	۷
فصل اول:	

زبان‌شناسی و گفتمان.....	۱۵
سوسور.....	۱۵
زبان‌شناسی صوری و زبان‌شناسی نقش‌گرا.....	۱۷
زبان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی زبان و کاربردشناسی.....	۱۹
زبان‌شناسی انتقادی، تحلیل گفتمان انتقادی.....	۲۰
نورمن فرکلاف.....	۲۲
تئون ون‌دایک.....	۲۴
جمع‌بندی مباحث زبان‌شناسی و گفتمان.....	۲۷

فصل دوم:

فلسفه و گفتمان.....	۳۳
لودویک ویتگنشتاین.....	۳۵
هوسرل و هایدگر.....	۴۱
دریدا.....	۴۸
رورتی.....	۵۱
جمع‌بندی مباحث فلسفه و گفتمان.....	۵۳

فصل سوم

جامعه‌شناسی و گفتمان.....	۶۱
ماکس وبر و سایر تعریف‌گرایان.....	۶۴
میشل پشو.....	۷۲
یورگن هابرماس.....	۷۴

آنتونی گیدنز ۷۸

پیر بوردیو ۸۱

جمع‌بندی مباحث جامعه‌شناسی و گفتمان ۸۴

فصل چهارم

میل فوکو و لاکلاو و موفه ۹۵

تاریخ جنون ۹۶

پیدایش کلیسک ۹۹

نظم اشیاء ۱۰۱

دیرینه‌شناسی دانش ۱۰۴

نظم گفتار ۱۱۵

مراقبت و تنبیه ۱۲۲

تاریخ جنسیت ۱۲۵

لاکلاو و موفه ۱۳۳

فصل پنجم

سخن آخر ۱۴۹

منابع:

منابع فارسی ۱۵۵

منابع انگلیسی ۱۶۵

پیشگفتار

فرایند تاریخی گفتمان و تحلیل گفتمانی

گفتمان از پیچیده‌ترین و مهم‌ترین مفاهیم عصر ماست. که مشهورترین معادل و برابر نهاد واژه Discourse در زبان فارسی است. مروری سریع بر ادبیاتی که در زمینه این مفهوم بسط یافته و یا حتی رجوع به دایره‌المعارف‌های رشته‌های مختلف، تکرر معنایی و ارجاعات مدلولی متفاوت این واژه را نمایان می‌کند. تکرری که خود گواهی بر «بازی دال‌ها» است و اینکه دال گفتمان به هیچ مدلول استعلایی ارجاع نمی‌دهد (۱). تکرر و تفراتی که شاید نتوان فصل مشترکی برایشان یافت. زبان‌شناسان در بررسی ریشه‌های تاریخی این مفهوم، «زلیک هریس» (Z. Harris) را نقطه عطف می‌دانند (کوپلاند و جاروسکی، ۱۹۹۹: ۹۸)، فلاسفه نیم‌نگاهی به نیچه، ویتگنشتاین و هایدگر دارند، جامعه‌شناسان توجه خود را به آلتوسر معطوف می‌کنند و ... حتی مروری بر تحقیقات دانشگاهی ایران در رشته‌های مختلف زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، فلسفه و... که از منظر نظریه گفتمان به موضوع خود پرداخته‌اند نیز می‌تواند چنین تکرری را نمایان کند.

بنابراین، ملاحظه می‌شود که «چندرشته‌ای» و «بین‌رشته‌ای» بودن این مفهوم که از وجهی نقطه قوت و اقبال آن تلقی می‌شد، به سرعت به خصیصه‌ای منفی برای آن تبدیل می‌شود که ظاهراً تنها بر ابهام و اغتشاش

معنایی آن دامن می‌زنند. با این حال، به نظر می‌رسد که اولاً، این کمترین هزینه‌ای است که باید برای استفاده از مزایای بسیار زیاد این مفهوم و نظریه پرداخت و ثانیاً، با گسترش یافتن تلاش‌های بین‌رشته‌ای و مساعی محققان رشته‌های مختلف برای در نظر گرفتن مناظر نظری دیگر رشته‌های علمی (تداخلات بین‌رشته‌ای)، این مشکل رو به افول است. بالاخص آنکه امروزه حوزه «مطالعات گفت‌وگامی» (discursive studies) تبدیل به گلوگاه تعاملاتی رشته‌های مختلف زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، فلسفه، مطالعات فرهنگی و ... شده است.

با این وصف، بررسی دقیق و عمیق نظریات گفت‌وگو ضمن آنکه نگاهی تاریخی را طلب می‌کند، نیازمند آن نیز هست که به صورت مداوم نسبتش را با تحولاتی مشخص نماید که در دیگر حوزه‌های معرفتی از جمله فلسفه و به صورت خاص فلسفه زبان، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مطالعات فرهنگی و تأملات پسا مدرن به وقوع پیوسته است (۲).

این نظریه به واسطه اهمیت یافتن «زبان» در فلسفه و جامعه‌شناسی پدید آمد. از این رویداد غالباً با عنوان «چرخش زبانی» (linguistic turn) یاد می‌کنند که در فعالیت‌های فکری صاحب‌نظران حوزه‌های مختلف، بالاخص فلسفه، زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی به وقوع پیوسته است.

در زبان‌شناسی، مطالعه زبان در سطح بالاتر از جمله را گفت‌وگو می‌گویند (فسولد، ۱۹۹۰: ۶۵). این تلقی در زبان‌شناسی در واکنش به ضعف مطالعه واحدهای جمله، نظیر صوت، واج و کلام و نسبت آن‌ها با معنا پدید آمد که آنرا «زبان‌شناسی صورت‌گرا» (formal linguistics) نامیده‌اند. در مقابل، «زبان‌شناسی نقش‌گرا» (functional linguistics) تأکید دارد که معنای جمله در واحدی فراتر از جمله و مبتنی بر روابط نهفته در خود متن است. زبان‌شناسی نقش‌گرا این بصیرت را مرهون «زبان‌شناسی ساختارگرایی» (structural linguistics) «سوسور» (F. de Saussure) است. در این تلقی،

معنا نه در کلام، که در متن نهفته است (هوارث، ۲۰۰۰: ۱۹-۲۰). این دسته از زبان‌شناسان که بر خلاف زبان‌شناسان صوری می‌خواهند کلام را براساس کاربرد آن و در زمینه مورد استفاده تحلیل کنند، برای تمایز از صورت غیرانتقادی زبان‌شناسی، خود را «زبان‌شناسان انتقادی» (critical linguistics) نامیده (میلز، ۱۳۸۲: ۱۷۰) و این نوع تحلیل خود را از کلام و زبان، تحلیل گفتمان نامیده‌اند. تحلیل گفتمان برای این تحلیل‌گران، به فراسوی مرزهای جمله گسترش می‌یابد و در پی تحلیل ساختارها در پاره‌گفتارهای شفاهی یا متون بالاتر از جمله نظر دارد. کسانی مانند فرکلاف، با ترکیب این تلقی از زبان‌شناسی و برخی نظریات فوکو دست به تأسیس روش نوینی با نام «تحلیل گفتمان انتقادی» زده‌اند (سلطانی، ۱۳۸۴: ۵-۳۰ و آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۴-۲۳۲. میلز، ۱۳۸۲: ۱۹۰) براین مبنا ابوهی از تحقیقات تحلیل گفتمانی در غرب و متعاقباً در ایران شکل گرفت که هریک شایعی بسیار فراتر از تحلیل‌های کلاسیک زبان‌شناختی دربر داشت.

اما در کنار زبان‌شناسی که یکی از سرچشمه‌های گفتمان است، فلسفه و جامعه‌شناسی نیز به نوعی دیگر در پرورش معنای دیگر از گفتمان سهیم بوده‌اند. اساساً این دو ساحت معرفتی، عمیق‌ترین تأثیرات را بر تحلیل چستی و چگونگی زبان داشته‌اند و به صورت مشخص حوزه‌هایی نظیر فلسفه زبان، جامعه‌شناسی زبان، زبان‌شناسی اجتماعی و ... را فعال نموده‌اند و بدین ترتیب وجوهی دیگر از زبان و مرزهای جدیدی از تحلیل گفتمان را به وجود آورده‌اند.

ویتگنشتاین متأخر یکی از فلاسفه تحلیلی است که افکار وی تأثیر عمیقی در برداشت از معنا، زبان و زندگی داشته است. از نظر وی سخن گفتن پیروی از یک قاعده است که متضمن جامعه و شکلی از زندگی است و درست و نادرست، صحیح و غلط، توافق و عدم توافق، صدق و کذب جملات در درون یک قاعده و نه قبل یا بیرون از آن شکل می‌گیرند.

منظور ویتگنشتاین از قاعده، در مفهوم «بازی‌های زبانی» نهفته است. از این منظر هیچ چیز بیرون از زبان وجود ندارد و همه چیز درون یک قاعده و بازی زبانی خاص معنا می‌یابد. معنا، کاربرد است. از این رو، عالم چیزی مستقل از زبان ما نیست، بلکه محصول هرروزه کنش و واکنش میان انسان‌هاست. لذا «من»، «سوژه» و «انسان» بر ساخته‌های زبانی هستند (ویتگنشتاین، ۱۳۸۱).

افکار هایدگر نیز از جهتی متفاوت، مفاهیم مندرج در گفتمان را به ذهن تداعی می‌کند. هایدگر در تحلیل سوژه بر زندگی روزمره و زبان تأکید می‌کند. مفهوم «دازاین» (dasein) هایدگر به درهم‌تنیدگی انسان و جهان اشاره دارد. وی بر زندگی روزمره در شکل‌گیری سوژه اشاره می‌کند و فهم را نه یک فعالیت ذهنی، بلکه مسئله‌ای وجودی می‌داند. به همین دلیل است که از نظر او دازاین غرق در دنیا و گشته به آنست، لذا دازاین همواره در «وضعیتی» قرار دارد، وضعیتی که خارج از کنترل یا اراده است و وی به درون آن پرتاب شده است. بنابراین می‌توان ادعا کرد که منظور هایدگر از وضعیت، که اشاره به موقعیتی تاریخی دارد، بسیار نزدیک به گفتمان است. وضعیت یا گفتمان چیزیست که معنا را آشکار می‌کند. لذا ما صدای خالص از هستی نمی‌شنویم، بلکه از همان اول به دلیل بودن در گفتمان به گونه‌ای پیشینی معنایی را از آن درک می‌کنیم. چون تفسیر را از قبل داریم و اساساً بدون تفسیر چیزها را نمی‌شنویم. هایدگر، به این ترتیب گفتمان را یکی از اگزیستانس‌های دازاین می‌داند. بنابراین از نظر هایدگر گفتمان سازنده کل معناست (خالقی، ۱۳۸۲: ۱۹۲).

بسیاری از فلاسفه دیگر نیز بالصراحه و یا ضمنی به بحث زبان و گفتمان پرداخته‌اند و به طور کلی گفتمان جایگاهی کلیدی در تحلیل‌های فلسفی سده اخیر بازی می‌کند که در بخش بعدی به آن می‌پردازیم.

در سنت جامعه‌شناسی نیز در بدو امر، زبان و سپس گفتمان اهمیت درخوری یافته است. چنین اهمیتی اگرچه به یک معنا ریشه در کارهای وبر داشت، اما دقیق‌تر آنست که به مکتب کنش متقابل نمادین ارجاع شود که به بیان «یان کرایب» (I. Craib) جامعه را به مثابه گفتگو در نظر می‌گیرند (کرایب، ۱۳۷۸: ۱۰۷). بعد از زمینه‌سازی‌های نظری این مکتب و نیز تلاش‌های «آلفرد شوتز» (A. Schutz) در تأکید بر زندگی روزمره در «جامعه‌شناسی پدیدشناختی» (phenomenological sociology) و «روش‌شناسی مردم‌نگار» (ethnomethodology) بیشترین تأثیر را در اهمیت یافتن زبان در تحلیل‌های جامعه‌شناختی و نیز تحلیل‌های جامعه‌شناختی در زبان‌شناسی داشت. در این مسیر به صورت خاص می‌توان از تلاش‌های «سیکورل» (A. V. Cicourel) و «گارفینکل» (H. Garfinkel) یاد کرد (۳).

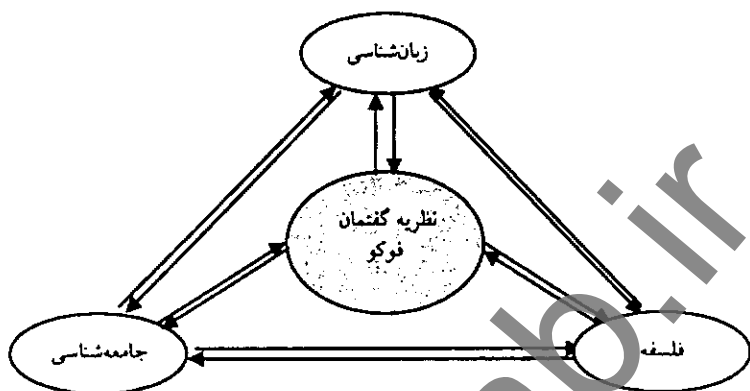
اما بحث زبان و گفتمان تنها در جامعه‌شناسی خرد وارد نشد، بلکه در تحلیل‌های سطح کلان و ساختاری جامعه‌شناسی نیز وارد شده و از قضا در این سطح، نتایج نظری و تجربی زیادی برای بحث تحلیل گفتمان داشته و افق‌های نوینی را بر آن گشوده است. «آلتوسر» (L. Althusser) نمونه‌ای از این تلاش‌ها را در مقاله کوتاه اما بسیار تأثیرگذار خود با عنوان *ایدئولوژی و سازویرگ‌های ایدئولوژیک دولت* با بحث از چگونگی برساخته و به انقیاد کشیده شدن سوژه به نمایش می‌گذارد (آلتوسر، ۱۳۸۷: «پیشو» M. Pecheux) نیز با الهام از این مقاله، مفهومی از گفتمان را ارائه داد که براساس تر بنیادی آن، معانی واژه‌ها براساس مواضع به کار گیرندگان آن تغییر می‌کند. آلتوسر در این مقاله ادعا می‌کند هیچ سوژه‌ای وجود ندارد، مگر به انقیاد کشیده شده و شکل داده شده. ایدئولوژی‌ها همان زمینه انقیاد و شکل‌پذیری سوژه‌ها هستند. ایدئولوژی‌ها تنها در تضاد و تعارض با هم هستند که شکل می‌گیرند. انقیاد ایدئولوژیک سبب خلق ما به عنوان سوژه می‌شود. پیشو همین بصیرت آلتوسر را مبتنی بر اینکه چگونه ایدئولوژی‌ها در تضاد و تعارض با

هم به وجود می‌آیند، به مثابه روش‌شناسی بررسی گفتمان خود دنبال می‌کند (مک دانیل، ۱۳۸۰: ۱۱۱).

اما، به نظر ما حلقه پیوند همه جریان‌ات پیشین در باب گفتمان کارهای میشل فوکو است. وی خود تعاریف متعددی از گفتمان به‌دست داده است و در جایی اذعان کرده «به نظرم به جای کاستن از ابهام گفتمان، بر معانی آن افزوده‌ام، آن‌را گاهی حیطه کلی همه گزاره‌ها یا احکام تلقی کرده‌ام، گاهی به عنوان مجموعه قابل تمایزی از احکام و گاهی به مثابه رویه ضابطه‌مندی که شماری از احکام را توضیح می‌دهد» (فوکو، ۱۹۷۲).

فوکو در همین اثر، گفتمان را «رویه‌هایی که به گونه‌ای نظام‌مند موضوعات یا اجزاهایی را که درباره‌شان سخن می‌گویند، شکل می‌دهند» (همان: ۴۲) معرفی می‌کند. لذا گفتمان، وجه تولیدی هم دارد. گفتمان واجد حقیقت، قدرت و دانش است و به همین دلیل منشأ اثر است. گفتمان نزد فوکو تحلیلی از روابط متقابل دانش و قدرت در برساختن «حقیقت» است.

بنابراین، با توجه به توضیحات فوق، سعی ما بر آنست مفهوم گفتمان را تنها از منظر هر یک از این سه حوزه مطالعاتی (زبان‌شناسی، فلسفه، و جامعه‌شناسی) معرفی و نسبت آن‌ها با همدیگر را مشخص کرده (۴) و سپس با تفصیل بیشتر به مفهوم فوکویی گفتمان بپردازیم. چه آنکه سیمرغ گفتمان فوکویی، برآمده از خاکستر سایر تلقی‌هاست و در قیاس با آن‌هاست که فردیت خود را می‌نمایاند.

شکل ۱-۲ مدل کلی تأثیر و تأثر جریان‌های معرفتی سه‌گانه بر نظریه گفتمان

پی‌نوشت‌های پیشگفتار

۱. ون‌داک در فصل اول کتاب *مطالعاتی در تحلیل گفتار* این پیچیدگی و ذوابعاد بودن مفهوم و نظریه گفتار را به صورت مشبعی واکاوی می‌کند (ون‌داک، ۱۳۸۲: فصل اول). مودرن نیز در پیشگفتار خود بر ترجمه فارسی کتاب معروف «دایان مک‌دانل» (D. MacDonell)، با عنوان *مقدمه‌ای بر نظریات گفتار*، توضیح خوبی در خصوص پیچیدگی، ابهام و کاربرد مختلف این مفهوم در شاخه‌های مختلف معرفتی ارائه داده است (پیشگفتار مودرن در مک‌دانل، ۱۳۸۰: پیشگفتار مترجم).

۲. البته بر مبنای تقسیم‌بندی‌های دیگر که نسبت میان گفتار و زمینه‌های دیگر نظری و معرفتی را به گونه‌ای متفاوت ترسیم می‌کنند، می‌توان حوزه‌های دیگری را نیز مورد بررسی قرار داد. به عنوان مثال، «ملمکیر» (K. Malmkvar) رویکرد زبان‌شناختی متأثر از «هالییدی» (M. H. K. Halliday)، جامعه‌شناختی متأثر از گارفینکل و زبان‌شناسی انتقادی متأثر از مطالعات زبان و ایدئولوژی را در زمینه گفتار احصاء می‌کند (ملمکیر، ۲۰۰۰: ۱۰۱)، که طبعاً بر مبنای نظر وی استراتژی تحقیق در گستره آن متفاوت خواهد بود.

۳. هریک از آثار ذیل به نوعی این تأثیر و تأثر را به تصویر می‌کشند:

- ترادگیل، پیتر (۱۳۷۶). *زبان‌شناسی اجتماعی*. ترجمه محمد طباطبایی. تهران: آگه.

- کالوه، لویی ژان (۱۳۷۹). *درآمدی بر زبان‌شناسی اجتماعی*. ترجمه محمدجعفر

پوینده. تهران: نقش جهان.

- Hudson, R.A. (1993). *Sociolinguistics*. London: Cambridge University Press.

- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

۴. بدیهی است که گستره این مطالعه را می‌توان به سایر رشته‌های مطالعاتی نظیر مطالعات فرهنگی، روان‌شناسی، روان‌کاوی، مطالعات شناختی و ... نیز پیگیری کرد که در این مقال نمی‌گنجد و رساله مجزایی را می‌طلبد. همچنین، لازم به ذکر است که تمایز و تمایک گفتار با صبغه فلسفی با جامعه‌شناختی و حتی زبان‌شناختی از یکدیگر تنها ارزش تحلیلی خواهد داشت و مرزبندی اندیشه با تکیه بر رشته‌های مختلف دانشگاهی مابه‌ازای خارجی ندارد.